

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΣ

*Ἡ Ἑλληνικὴ σύνθεση.
Οἱ ἀπαρχές τοῦ νεοελληνικοῦ στοχασμοῦ*

Στὴ ἀνακοίνωσή μου αὐτὴ, θέλω νὰ θέσω καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἐπιχειρήσω, πολὺ σύντομα, ὅσο ὁ χρόνος μοῦ τὸ ἐπιτρέπει, νὰ ἀπαντήσω σὲ ἓνα ἐρώτημα, βασικὸ γιὰ τὴν Ἱστορία τῶν Ἐπιστημῶν: Εἶναι σωστὴ ἡ τοποθέτηση τῶν ἀπαρχῶν τῆς περιόδου, τῆς γνωστῆς μὲ τὸ δάνειο ὄνομα ὡς περίοδος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, συγκεκριμένα στὰ 1750, κατ' ἄλλους χωρὶτερα στὰ 1710, εἴτε κατ' ἄλλους πάλι, στὰ 1770, σὲ μιὰ συγκεκριμένη δηλαδὴ χρονολογία, ἢ θὰ πρέπει οἱ ἀπαρχές ἐνὸς πνευματικοῦ κινήματος νὰ ὀριοθετοῦνται ἀπὸ κάποιον ἐπίσης πνευματικὸ γεγονός; Καὶ ἐν σχέσει μὲ αὐτό: Πότε, σὲ ποιά χρονικὴ περίοδο θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴ μεταστροφή τῆς νεοελληνικῆς σκέψης ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ στὴ νεώτερη ἐπιστημονική;

Ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν κειμένων μᾶς ὀδηγεῖ, ὀρισμένες φορὲς, στὴν ἐνίσχυση προηγουμένων ἀντιλήψεων, ὅμως τὶς περισσότερες ὀδηγεῖ σὲ ἀναστοχασμούς, ἐπανεξετάσεις καὶ ἐπαναδιατυπώσεις, σὲ ἀναθεωρήσεις πεποιθήσεων, πού μέχρι τότε θεωροῦνταν ἀκλόνητες, παγιωμένες.

Χωρὶς νὰ ἀποκλίνω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, τῶν πολιτισμῶν γενικότερα, δὲν ὑπάρχουν αὐστηρὰ διαχωριστικὲς γραμμές, θεωρῶ ὅτι μετὰ ἀπὸ νεώτερες καὶ περισσότερο κριτικὲς ἀναγνώσεις τῶν κειμένων, ἐπιδάλλεται νὰ κάνουμε μιὰ οὐσιαστικὴ, γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης στὸν τόπο μας, ἐπανατοποθέτηση καὶ νὰ μεταφέρουμε τὶς ἀπαρχές τῆς περιόδου, τῆς γνωστῆς ὡς περιόδου τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἢ γιὰ τὸ σωστότερο τῆς **Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης** ἀρκετὰ πρὸς τὰ πίσω, στὰ μισὰ τοῦ 17ου αἰώνα καὶ νὰ θεωρήσουμε τὸν Θεόφιλο Κορυδαλέα ὡς τὸν διανοητὴ ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος, μὲ τὸ ἔργο του, ἔθεσε τὰ θεμέλια ἐνὸς νέου πνεύματος στὴν νεοελληνικὴ σκέψη, θέσπισε, μὲ τὴ θεωρία τῆς διπλῆς ἀλήθειας, τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴ θεολογία καὶ τὸν θρησκευτικὸ μυστικισμό στηρίζοντάς τὴν πάνω σὲ νέες ἐπιστημονικὲς βάσεις, εἰσήγαγε στὸν νεοδημιουργούμενο ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο «τὰς νεωτέρας φιλοσοφικὰς ἐρεῦνας»¹, ἀνοίξε τὸ δρόμο πρὸς ἓνα νέο, διαλεκτικὸ τρόπο σκέψης, ἓναν νέο τρόπο θεώρησης τοῦ κόσμου, πιὸ κοντὰ στὸν φιλοσοφικὸ ὕλισμό παρὰ στὸν φιλοσοφικὸ

ιδεαλισμό, ἑνός κόσμου πού βρίσκεται σέ νομοτελειακή κίνηση καί ἀλλαγῆ· τόν δρόμο πρὸς τὰ σύγχρονα ρεύματα τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας, πρὸς τὴ νέα εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων. Θεμελίωσε τὴν ἀνανέωση τῆς νεοελληνικῆς ἐπιστημονικῆς καί φιλοσοφικῆς σκέψης, σηματοδοτώντας γενικότερα τὶς ἀπαρχές τοῦ νεοελληνικοῦ στοχασμοῦ².

Στὸν Κορυδαλέα συναντοῦμε τὰ σπέρματα, κι ὄχι μόνον, τῆς ἐπαναστατικῆς ἀντίληψης πού ἀφαίρεσε ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ τὸ στοιχεῖο τῆς κηδεμόνευσης, πού μέχρι τότε ἀσκοῦσε σὲ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες καί ἰδιαίτερα στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Κάθε ἐπιστῆμη, μᾶς λέει ὁ Κορυδαλεύς, ἔχει τὶς δικές της ἀρχές, οἱ ὁποῖες εἶναι «γνώριμοι καθ' ἑαυτὰς καί αὐτόπιστοι. Ψευδὲς δὲ ὅτι ἡ μεταφυσικὴ τὰς ἀρχὰς δίδωσι ταῖς λοιπαῖς ἐπιστῆμαις. Εἰσὶ γὰρ ἐκάστη ἀρχαὶ ἴδιαι», γράφει ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεύς, ὁ ὁποῖος μάλιστα διευκρινίζει, ἐπαναλαμβάνοντας στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅτι «ἡ περὶ φύσεως ἐπιστῆμη, κυρίως καί ἀληθῶς ἐστὶν ἐπιστῆμη»³. Διατυπώσεις στὶς ὁποῖες δὲ μποροῦμε νὰ μὴ διακρίνουμε τὶς ἀπαρχές τῆς προσπάθειας γιὰ τὴν κατοχύρωση τῆς αὐτονομίας τῆς ἐπιστῆμης πού ἀυξάνει τὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ φύση, ἀλλὰ καί τὴ στροφὴ τοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὴ μελέτῃ τῆς φύσης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ἄθροισμα «ὄλων τῶν ὄντων, τῶν ὁποίων ἡ ὑπαρξις γίνεται γνωστὴ διὰ μόνης τῆς πείρας», πρὸς τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσης.

Ἡ παράφραση τῆς ἀριστοτελικῆς φυσικῆς σκέψης ἀπὸ τὸν Θεόφιλο Κορυδαλέα, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ πρῶτος σταθμὸς στὴ διάδοση τῆς (νεώτερης) φυσικῆς σκέψης στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο. Ἀποτέλεσε, ὅπως τονίσαμε καί μὲ ἄλλη εὐκαιρία⁴, τὸ γόνιμο ἐκείνο ἔδαφος πάνω στὸ ὁποῖο θὰ «βαδίσει» ἀργότερα ἡ νεώτερη ἐξελικτικὴ θεωρία γιὰ τὴ φύση, προσφέροντάς της καί τὸ ἀπαιτούμενο ἄλλοθι. Ἀποτέλεσε μιὰ ἀπὸ τὶς συντεταγμένες μέσα στὶς ὁποῖες κινήθηκε ἡ σκέψη καθ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας καί προσοδύρισε τὸ στάδιο, ἀλλὰ καί τὴ δυναμικὴ τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐπιστημῶν στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο. Οἱ νέοι προβληματισμοί, οἱ νεώτερες κατὰ κτῆσεις τῆς ἐπιστῆμης, αὐτὸ πού συνήθως ὀνομάζουμε «σκέψη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ», ὄρθηκαν πρόσφορο κλίμα διαμορφωμένο πάνω στὸν καμβὰ τῆς κορυδαλικῆς (ἀριστοτελικῆς) φυσικῆς σκέψης.

Οἱ «φυσιολογοῦντες», γράφει ὁ Κορυδαλεύς ἀναφερόμενος στοὺς ἀσχολούμενους μὲ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, πρέπει νὰ ἔχουν ὡς ὀδηγὸ τὰ δεδομένα τῶν ἐπιστημονικῶν παρατηρήσεων, τοῦ πειράματος. «Δείκνυται δὲ τῇ πείρᾳ, ἡ μάλιστα δεῖ πιστεῦναι τοὺς φυσιολογοῦντας», γράφει ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεύς⁵, ὁ στοχαστὴς αὐτὸς ὁ ὁποῖος, αὐτὸς πρῶτος στὰ νεώτερα χρόνια, κατέβασε τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν οὐρανὸ στὴ γῆ, ἀναπτύσσοντας παράλληλα τὰ λογικὰ ἐκείνα ἐπιχειρήματα, τὴ διαλεκτικὴ ἐκείνη τῆς ἄρνησης, πού διευκόλυε τὴν ἀνάπτυξη ἑνός τρόπου σκέψης ἱκανοῦ ν' ἀπαρνηθεῖ τὸν Ἀριστοτέλη –χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ τὸν ἀπορρίπτει–, δημιουργώντας ταυτόχρονα τὶς ἀπαιτούμενες προϋποθέσεις πού ὀδήγησαν τὴν ἑλληνικὴ σκέψη στὴ μηχανικὴ τοῦ Γαλιλαίου καί

του Νεύτωνα. Και είναι απόλυτα φυσικό όταν, μετά μιὰ προεργασία κορυδαλικού κειμένου ενός και πλέον αιώνα, ή *Φυσική Ἀκρόασις* του Κορυδαλέα πέγρασε, τὸ 1779, ἀπὸ τῆ χειρόγραφη στὴν ἔντυπη μορφή της –ἐνδειξη τῆς συνεχῶς ἀυξανόμενης ζήτησής της, ἀλλὰ καὶ τῆς γενικότερης ἀποδοχῆς της– νὰ διαβάζουμε στὸν πρόλογο τοῦ ἀρχιμανδρίτη Κυπριανοῦ, πρόλογο πλήρως ἐναρμονισμένο μὲ τὸν κεντρικὸ ἰστὸ τῆς σκέψης τοῦ κειμένου, ὅτι «ὅστις ἀναπτύσσειν δούλεται τὰ ἐν τῇ Φύσει φαινόμενα», πρέπει νὰ σέβεται τοὺς κανόνες «τοῦ σοφωτάτου Νεύτωνος», ὁ ὁποῖος θρίσκειται «ἐγγύτερον τῇ ἀληθείᾳ».

Ὁ δρόμος πρὸς τὴ γνωριμία τοῦ ἔργου τοῦ Νεύτωνα, τῆς νεώτερης γενικᾶ Φυσικῆς, πρὸς τὸν σύγχρονο γενικότερα εὐρωπαϊκὸ φιλοσοφικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ στοχασμὸν πέρασε μέσα ἀπὸ τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο, ἔτσι ὅπου ὁ νεώτερος ἑλληνισμὸς γνώρισε κυρίως μέσα ἀπὸ τὸ κορυδαλικὸ ἔργο.

Δὲν ὑπερβάλλουμε ἂν ἰσχυρισθοῦμε ὅτι τὰ ἀκράϊα πνευματικὰ ὄρια τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Νεύτωνας, καὶ ὅπου τὸ δεύτερο ἄκρο, ὁ Νεύτωνας, δὲν ἀπορρίπτει ἀλλὰ ἀντιθέτως ἐνσωματώνει τὸ πρῶτο ὡς μεθοδολογία σκέψης, ὡς τρόπο ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας, τῆς βαθύτερης οὐσίας τῶν ὄντων. Ὁ Νεύτωνας εἶναι γιὰ τὸν ἀναγεννώμενο ἑλληνισμὸ, ὅτι ἦταν ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἀρχαιότητα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὁ Νεύτωνας τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, πιστεύω ὅτι μποροῦμε νὰ συνεχίσουμε, καὶ ἐν μέρει ν' ἀντιστρέψουμε τὴ γνωστὴ διατύπωση τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου λέγοντας, ἐντασσόμενοι πάντα στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ὅτι ἂν καὶ ὁ Νεύτωνας γεννιόταν στὴν ἀρχαιότητα θὰ ἦταν ὁπαδὸς τοῦ Ἀριστοτέλη⁷.

Ἄλλὰ καὶ κάτι ἀκόμη συναφὲς μὲ τὰ προηγούμενα. Μὲ τίς συχνὲς ἐπαγγελίες του ὅτι «ἡ φιλοσοφία τὸν κατὰ φύσιν τρόπον τῆς γενέσεως διδάσκει»⁷, ὅτι χάρις στὶς πρακτικὲς ἐπιστῆμες ὁ ἄνθρωπος κυριαρχεῖ πάνω στὴ φύση, «καθίσταται δεσπότης τῶν ὑπὸ σελήνην ἀπάντων», ἢ μὲ τὴ διατύπωση τῆς ἀποψης ὅτι ἡ σκέψη, ἡ νόηση εἶναι ἀντανάκλαση, ἀπεικόνιση στὸ νοήμον Ἐγὼ τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας –«εἰσὶ τὰ νοήματα οἷον εἰκόνες τῶν πραγμάτων καὶ ὁμοιώτητες»– καὶ ὡς ἐκ τούτου ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἡ συμφωνία τῆς σκέψης μὲ τὰ πράγματα, ἢ σωστὴ ἀπεικόνιση στὸ νοῦ τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας –«τὸ ἀληθὲς ἤρτηται πρῶτως καὶ καθ' αὐτὸ τῶν πραγμάτων [...] τὸ ἀληθὲς ἐπὶ τοῦ λόγου ἐξ αὐτῶν προέρχεται τῶν πραγμάτων»⁸–, ἢ ὅτι «ἡ πλάσις πάσης ἐπιστῆμης ἀναιρετικὴ [καὶ] ἀνερωμήνευτος ἐστί, ὁμολογουμένη [μόνον] τῇ πίστει, ἀλλ' οὐ καταλαμβανομένη τῇ γνώσει»⁹, ἐνῶ, ἀντιθέτως, ἡ ὕλη μὲ τὴν κίνησή της, τὴν αὐτοκίνησή της – «οἱ δὲ τὴν ὕλην γεννᾶν λέγοντες διὰ τὴν κίνησιν φυσικότερον τὸ αἴτιον ἀποδίδουσι. Ὅθεν οὗτοι μὲν φυσικότερον διορίζουσι διὰ τὴν κίνησιν ποιητικὴν τιθέμενοι τῆς ὕλης. Τὸ γὰρ ἀλλοιοῦν καὶ μετασχηματίζον αἰτιότερον ἐστὶ τοῦ γεννᾶν»–, ἀποτελεῖ τὴν αἰτία τῆς γένεσης καὶ καταστροφῆς τῶν πραγμάτων, «ἡ ὕλη μήτηρ ἐστὶ μεταβολῆς, φθορᾶς καὶ γεννήσεως [...] τὰ γινόμενα ἐκ τινος γίνεσθαι καὶ εἰς τι ἀναλύεσθαι· τοῦτο δ' ἐξ οὗ γίνεταί τὰ ὄντα καὶ εἰς ὃ φθείρεται ἔσχατον, ἐστὶν

ή ύλη»¹⁰. Όταν μιλά περί «του μεγάλου τούτου και αειδινήτου κύκλου των ουρανίων σωμάτων», τά όποια «φέρουσι αναγκαίως τήν φύσιν του πατρός των, του χρόνου (ρέοντα διά παντός και κινούμενα, έπειδή τούτο είναι ή φύσις του χρόνου) και τής μητρός των, τής ύλης», στη φύση των όποιων είναι «ότι μεταβάλλονται παντοτινά και γεννώνται και φθείρονται, έπειδή τοιοϋτον έστιν ή ύλη, μεταβολής μήτηρ και φθοράς και γεννήσεως», υπογραμμίζοντας ότι «τούτο μόνον έχουσι τό στάσιμον», τόσον ό άνθρωπος όσον και όλα «τά υπό σελήνην πράγματα», ότι «μεταβάλλονται παντοτινά», ή, τέλος, με τόν διαχωρισμό που κάνει μεταξύ τής ύλικής ψυχής, τής ψυχής του ανθρώπου και των άλλων ζώων, που συνοδεύει τήν ύλη και φθείρεται, πεθαίνει μαζί με τό σύνθετό της, τό φθειρόμενο μέρος τής ύλης, και τή λογική ψυχή, που δέ γεννάται από τήν ύλη και γι' αυτό δέ φθείρεται, ό Κορυδαλεύς άνοιγει, τόν δρόμο προς μία νέα έπιστημονική αντίληψη του κόσμου, προς τόν ύλισμό, τόν όποιο θά συναντήσουμε έντονο, έστω και έμμεσα (χωρίς νά δηλωθει άνοιχτά), προς τά τέλη τής περιόδου τής Νεοελληνικής 'Αναγέννησης¹¹. Είναι σωστή ή παρατήρηση των Ph. Sherrard και J. Campbell, ότι ή κορυδαλική έρμηνεύει τής άριστοτελικής φιλοσοφίας, που «δέν άπείχε πολύ από του νά είναι καθαρά ύλιστική ή τουλάχιστον καθαρά νατουραλιστική, όδήγησε άργότερα με μεγαλύτερη έμφαση στην πειραματική σπουδή των φυσικών φαινομένων και συνέβαλε στη γέννηση των ιδεών τής προόδου και τής εξέλιξης. 'Η όρθολογιστική αυτή δυτική παιδεία», συνεχίζουν, «όρχισε θαυμαία, κατά τόν 17ο αιώνα νά δεσπόζει τήν έλληνική 'Ανατολή»¹².

Με τόν Κορυδαλέα επίσης, τόν κατ' έξοχήν αυτόν έρμηνευτή του άριστοτελικού έργου, έχουμε τήν πρώτη άποστασιοποίηση από τόν 'Αριστοτέλη. 'Ο άναγνώστης του κορυδαλικού κειμένου, γνωρίζει τό άριστοτελικό κείμενο μέσα από τόν ύπομνηματιστή, με τόν όποιο τό κείμενο ταυτίζεται. Κι ό 'Αριστοτέλης άπομακρύνεται, περνάει στόν θρύλο, είναι ό Φίλόσοφος, και οί ιδέες του είναι οί ιδέες του ύπομνηματιστή, του Κορυδαλέα. Με τό κορυδαλικό κείμενο άρχίζει ή άποδέσμευση τής έλληνικής σκέψης από τήν αυθεντία του 'Αριστοτέλη, γύρω από τό όποιο, άς τό πούμε κι αυτό, δέν ύπήρξε ποτέ στόν έλληνικό χώρο ή δξύτητα που παρατηρήθηκε στη Δύση και τήν όποία έπιχειροϋν σήμερα νά μάς άποδείξουν ότι τάχα ύπήρξε μόνον όσοι προσπαθοϋν νά εντάξουν άδασάνιστα τήν έλληνική ιστορία σέ ξένα πρότυπα. 'Ας δοϋμε δύο άκραίες χρονικά άπόψεις: «Είς τήν φιλοσοφίαν [δέν πρόπει νά] δέχεται τινάς τήν γνώμην του 'Αριστοτέλους ... δίχως νά στοχασθῆ τές άπόδειξεις [=τά στοιχεία] όπου άνέφερον άν είναι άληθινές», γράφει στίς άρχές του 18ου αιώνα ό Βικέντιος Δαμοδός. «Μή ύποκινδυνεύωμεν τήν δόξαν του γένους είς ενός άνδρός τήν γνώμην», γράφει, στίς άρχές του 19ου αιώνα, ό Νεόφυτος Δούκας. 'Ενώ λίγο πριν από αυτόν, οί Δημητρείς, θά μάς έκμυστηρευτοϋν, με τή γλαφυρότητα που χαρακτηρίζει τό κειμένο τους, ότι «ή φιλοσοφία άγαπά νά όμιλεί με ζωντανούς άνθρώπους, και όχι με άποθαμένων κόκκαλα»¹³.

Καί δὲν εἶναι τὰ μοναδικὰ παραδείγματα ποῦ ἐκφράζουν μιὰν ἀντίληψη τῆς ὁποίας τὴν πατρότητα δὲ μποροῦμε νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε καὶ πάλι στὸ πρόσωπο τοῦ Κορυδαλέα, ὁ ὁποῖος συχνά, γιὰ ν' ἀντικρούσει διάφορες ἀπόψεις, σημειώνει ὅτι αὐτὲς «καὶ τῷ Φιλοσόφῳ μάχονται καὶ τῇ ἀλήθειᾳ»¹⁴, θάζοντας δηλαδὴ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴν ἀποδεδειγμένη ἀπὸ τὴν πείρα ἀλήθεια, δημιουργώντας ταυτόχρονα τὴ διαλεκτικὴ ἐκείνη μορφή τῆς ἄρνησης ποῦ διευκόλυνε τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς νέου τρόπου σκέψης, ἱκανοῦ ν' ἀπαρνηθεῖ τὸν Ἀριστοτέλη χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὸν ἀπορρίπτει.

Στὴν πραγματικότητα, ἄς τὸ ποῦμε κι αὐτὸ ἐν παρόδῳ, ἡ διαμάχη δὲν ἦταν μεταξὺ Ἀριστοτέλη καὶ νεωτέρων, ἀλλὰ μεταξὺ νεωτέρων καὶ μὴ νεωτέρων, μεταξὺ φυσικῶν-θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ μὴ, ἢ γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ πολὺ εὐστοχὴ ἐκφράση τοῦ Μανουήλ Γεδεών, μεταξὺ «παλαιοφιλοσόφων καὶ νεοεπιστημόνων»¹⁵, διαμάχη στὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης, ἢ γιὰ τὸ σωστότερο ὁ κακῶς νοούμενος ἀριστοτελισμός, μπαίνει ὡς προμετωπίδα.

«Ἐγὼ δὲν μάχομαι μῆτε τῷ Ἀριστοτέλει μῆτε τοῖς Ἀριστοτελικοῖς», ἀλλὰ τὸν μεσαιωνικὸ ἀριστοτελισμό, ὁ ὁποῖος «ἄμικτος ἢ σύμμικτος μετὰ τοῦ πλατωνισμοῦ» εἶναι «ἐχθρὸς ἄσπονδος αἰεὶ τῆς ὑγιοῦς φιλοσοφίας», προσπαθεῖ «νὰ ἐξώση τὴν ὄντως φιλοσοφίαν» καὶ ἀντιτίθεται σὲ ὅ,τι διδάσκουν «λόγος, πείρα, ἱστορία (νοεῖσθω ἢ Φυσική)», γράφει ὁ Ἰώσηπος Μοισιοῦδα¹⁶, ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον ἐνθερμούς ἐπικριτὲς (μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις) τῆς ἀκριτοῦς μεταφορᾶς τοῦ ἀρχαίου λόγου, ἀντίπαλος τοῦ στείρου ἀριστοτελισμοῦ.

Ἀντικείμενο τῆς ἔριδας γύρω ἀπὸ τὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ σταγυρίτη φιλοσόφου, δὲν ἦταν δηλαδὴ ἡ ἐπικριση ἢ μὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης, ἀλλὰ ἡ ἐμμονὴ ἢ μὴ στὸν «παραδοσιακὸ» Ἀριστοτέλη, ὅπως τὸν ἠθελε ἡ σχολαστικὴ, ἢ τὸ πέρασμα στὴ διώσιμη καὶ πάντα σύγχρονη ἀριστοτελικὴ σκέψη, ὡς ἐργαλεῖο ἔρευνας καὶ σκέψης, ὅπως τὸν εἶδε ἡ Ἀναγέννηση καὶ τὸν μετέφερε σὰ καθ' ἡμᾶς ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεύς, δίνοντας μιὰ νέα ὄθηση στὴ φιλοσοφικὴ παιδεία τῆς ἐποχῆς. Ἡ λειτουργία δηλαδὴ τῆς γνωστικῆς σχέσης παράδοση-ἀνανέωση, ποῦ γιὰ μᾶς τὸς ἱστορικοὺς τῆς ἐπιστῆμης ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο τῶν προβληματισμῶν μας.

Ἀνακεφαλαιώνοντας θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι, ἐάν ἐπιχειρήσουμε νὰ ἐρευνήσουμε, μὲ τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἐπιστημονικῆς-φιλοσοφικῆς ἔρευνας, τὸ φαινόμενο «Κορυδαλεύς» καὶ νὰ τὸ ἐντάξουμε ὄχι στὶς ἀ-συνέχειες, ἀλλὰ στὶς συνέχειες καὶ στὶς κανονικότητες, στὴ λογικὴ τῆς ἐξέλιξης τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστημονικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκέψης, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι τὸ κορυδαλικὸ κείμενο ἀποτελεῖ τὸ πλαίσιο αὐτὸ ἀκριβῶς τῆς συνέχειας, ποῦ ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη, τὸ γνωστικὸ αὐτὸ ὑπόβαθρο τῆς ἑλληνικῆς σκέψης καθ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, καὶ ταυτόχρονα ἀποτελεῖ μιὰ τομῆ, μιὰ νέα ἀπαρχή, τὴν ἀπαρχὴ τοῦ ἐκσυγχρονισμένου τρόπου σκέψης ποῦ στηρίζεται στὸν ὀρθὸ λόγο καὶ στὸ πείραμα, στὴ σύνθεση τῆς ἐπαγωγικῆς καὶ

ἀπαγωγικής μεθόδου ἐργασίας, μὲ βάση τὰ στοιχεῖα πού ἡ πειραματική γνώση προσφέρει.

Ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεὺς εἶναι αὐτὸς ἐπίσης πού ἀνοίξε τὸν δρόμο πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία, πρὸς «τὰ τῆς Εὐρώπης μουσεῖα καὶ παιδευτήρια», ὅπως ἔλεγε ὁ ἴδιος, πρὸς τὰ σύγχρονα ρεύματα τῆς σκέψης, πρὸς τὴ νέα εὐρωπαϊκὴ ἐπιστημονικοφιλοσοφικὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων. Εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ἰδεάστηκε ἕναν πνευματικὸ κόσμο εὐθυγραμμισμένο μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα, σηματοδοτώντας τὴν ἀπαρχὴ τοῦ νεοελληνικοῦ στοχασμοῦ. Εἶναι ὁ ἐκφραστὴς καὶ θεμελιωτὴς τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης.

Ἡ πλατιά διάδοση, πού τὸ ἔργο τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα – ἀναφέρομαι ἐδῶ ἰδιαίτερα στὴν *Εἴσοδο Φυσικῆς Ἀκροάσεως*, στὴ *Σύνοψιν Εἰσαγωγικωτέρων εἰς τὴν Γεωγραφίαν* καὶ στὸ *Υπόμνημα Συνοπτικὸν εἰς τὴν Περὶ Οὐρανοῦ Πραγματείαν* – γνώρισε κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου καὶ δόλοκληρο τὸν 18ο αἰώνα σ' ὅλο τὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χώρο, μαρτυρεῖ ἀδιάσειστα τὴν πλατιά διάδοση τῶν ἰδεῶν του, τὴν ἀποδοχὴ τῶν καινοτόμων ἀντιλήψεων του – ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀναφέραμε γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ σκοπὸ παραπάνω – ἀπὸ τὰ πλατιά στρώματα τῆς ἑλληνικῆς καὶ γενικότερα τῆς βαλκανικῆς λογιόσυνης. Σημειώνουμε ἐνδεικτικὰ ὅτι ἀπὸ τὰ 239 χειρόγραφα κείμενα τῶν παραπάνω ἔργων του πού ἔχουμε καταγράψει¹⁷ – ἕνα ἀντιπροσωπευτικὸ μόνο δείγμα τῆς διάδοσης τοῦ κορυδαλικοῦ κειμένου στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ πνευματικὸ χώρο – τὰ 110 περίπου, εἶναι γραμμένα πρὶν τὸ 1750, ἔτος τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε, θεωρεῖται ἀπὸ ὀρισμένους ὡς ἡ ἀπαρχὴ τῆς νέας περιόδου. Καὶ βέβαια τὸ θέμα δὲν εἶναι ποσοτικὸ. Τὸ ζητούμενο δὲν εἶναι, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ πόσα ἀντίγραφα τῶν παραπάνω ἔργων ἔχουμε καταγράψει ἢ πόσα ὑπάρχουν, ἀλλὰ, ὅπως ἤδη τονίσαμε, ποῖα ἐπίδραση ἄσκησε τὸ κορυδαλικὸ κείμενο στὴ σκέψη τῶν λογίων, στὴ συλλογικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς, ὡς λόγος ἐπιστημονικο-φιλοσοφικός, ὅσο καὶ ὡς μεθοδολογικὸ ἐργαλεῖο ἐρευνας. Καὶ στὸ θέμα αὐτὸ πιστεύω ὅτι ἀναφέρθηκα διεξοδικά, ὑπογραμμίζοντας ταυτόχρονα καὶ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους θεωρῶ ὅτι θὰ πρέπει νὰ μεταφέρουμε τίς ἀρχές τῆς περιόδου τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης ἀρκετὰ πρὸς τὰ πίσω, στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα καὶ στὸ ἔργο τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα.

Ἐπιτρέψτε μου καὶ κάτι ἀκόμη καταληκτικέριο: Οἱ ἀπαντήσεις στὸ ἐρώτημα πού θέσαμε στὴν ἀρχή, ὅτι δηλαδή τίς ἀπαρχές τῆς νέας κατάστασης πνευματικῶν, πού μὲ τὸ χρόνο γνώρισε τίς γνωστὲς σὲ ὅλους μας κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο διαστάσεις, τίς ἐντοπίζουμε πολὺ πρὶν τὴν “ὁμαδικὴ” ἐπαφὴ μὲ τὴν Εὐρώπη καὶ τὴ “συσσωρευτικὴ” μεταφορὰ τοῦ πνεύματος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, θεωρῶ ὅτι μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μιλάμε γιὰ μιὰ ἑλληνικὴ σύνθεση, γιὰ μιὰ *Νεοελληνικὴ ἐπιστημονικὴ σκέψη*. Καὶ γιὰ τὸν ἐπιπλέον λόγο, ὅτι οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅσοι παρὰ τοὺς «ἐναντίους καιροὺς», οἱ ὁποῖοι ἐμπόδιζαν «τὴν ἐλευθέραν κοινωνίαν ἡμῶν καὶ τῶν τὴν φωτισμένην Εὐρώπην κατοικούντων ἐθνῶν»¹⁸, ἔρχονταν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν

ευρωπαϊκό πνευματικό χώρο, το ευρωπαϊκό επιστημονικό βιβλίο, δεν αντιγράφουν, δε μεταφράζουν απλώς τα ευρωπαϊκά κείμενα, αλλά επιλέγουν, ερμηνεύονται, συμπληρώνουν, προσθέτουν¹⁹, προσαρμόζουν τα κείμενα στις ανάγκες της τότε ελληνικής κοινωνίας· μάς δίνουν, στις περισσότερες περιπτώσεις, νέες συνθέσεις²⁰. «Ελληνοποιούν», ἄς μοῦ ἐπιτραπεί ἡ ἔκφραση, τὰ κείμενά τους²¹.

Εἶναι γνωστὲς ἐπίσης οἱ θεωρίες τοῦ Βενιαμίν Λέσβιου καὶ τοῦ Θεόφιλου Καΐρη, γιὰ τὸ «Πανταχθίνητον»²², τοῦ πρώτου καὶ γιὰ τὸ «Ἐνυλον»²³ τοῦ δευτέρου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Στέφανου Δούγκα, ἕναν αἰῶνα πρὶν τὸν Einstein, γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐνότητας ὕλης, χώρου, χρόνου καὶ κίνησης²⁴, θεωρίες οἱ ὁποῖες, παρ' ὅλο ὅτι θὰ μπορούσε κανεὶς μὰς νὰ βρεῖ σὲ αὐτὲς εὐρωπαϊκὲς πηγὲς ἀντλήσης, δὲ χάνουν τὴν πρωτοτυπία τους. Τὸ εἶπαμε ἔξ ἄλλου ἐπανελημμένα· τὸ εἶπαμε καὶ προηγουμένως. Στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν δὲν ὑπάρχουν παρθενογενήσεις.

Ἄκόμη κι ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὑπῆρξαν στοιχεῖα μίμησης²⁵, αὐτὰ συνάντησαν προϋπάρχοντα στοιχεῖα, προϋπάρχοντες προβληματισμούς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ν ἑ α σύνθεση, μιὰ νεοελληνικὴ σύνθεση. Μιὰ σύνθεση ποὺ διαμόρφωσε μιὰ νέα πνευματικὴ συνείδηση, μιὰ νέα ἐπιστημονικο-φιλοσοφικὴ ἐνόρση τῶν φαινομένων, μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ ὄντος καὶ τῆς γνώσης, τῆς μελέτης, ἀπὸ μιὰ νέα ὀπτικὴ γωνία, τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς σχέσης του μὲ τὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ του περιβάλλον, τῆς μελέτης τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸν ὄχι καὶ στὸν χρόνο, ὡς ἕναν κρῖκο τῆς ἀτέρμονης ἀλυσίδας τοῦ εἶναι· τὴ θεμελίωση τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης στὸν Λόγο, τὴν ἀποδοχὴ, ὡς αὐτονόητης ἀλήθειας, μόνον ὅσων ὁ ὀρθὸς λόγος προσέφερε στὸν ἀπαλλαγμένο ἀπὸ προκαταλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες ἀνθρώπινο νοῦ.

Γενικότερα τὸ θέμα πρέπει νὰ τὸ δοῦμε κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς «ἐθνικῆς» ἀξιοποίησης στοιχείων μᾶς “ὑπερεθνικῆς” ἐπιστημονικο-φιλοσοφικῆς σκέψης· τῆς ἀξιοποίησης, πρὸς ὄφελος τῆς δημιουργίας ἐνὸς “ἐθνικοῦ” πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, στοιχείων τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστημονικοφιλοσοφικῆς σκέψης, τὰ ὅποια ἀφομοιώνονται, παύουν ν’ ἀποτελοῦν ξένα στοιχεῖα, γίνονται στοιχεῖα συστατικά “ἐθνικῆς” ἐπιστημονικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκέψης, ἐνὸς ἐθνικοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κωνσταντίνος Ν. Σάβας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ.253.
2. «Κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν», γράφει ὁ Τάσος Γριτσόπουλος, ἀναφερόμενος γενικὰ στὸ ἔργο τοῦ Κορυδαλέα καὶ ειδικότερα στὸν ρόλο του στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή, «θὰ πρέπει να θεωρησώμεν τὴν ἐμφάνησιν τοῦ Κορυδαλλέως ὡς αὐτὴν νέας σαφούς κατευθύνσεως [...] νὰ χαρακτιρίσωμεν τὴν διέλευσιν τοῦ Κορυδαλλέως ὡς τερματισμὸν τῆς θεολογικῆς τάσεως εἰς τὴν θεωρησιν τῶν τοῦ κόσμου» καὶ τὴν ἀπαρχὴ μῖς προσπάθειας «νὰ καλλιεργηθῆ ἡ ἐλευθέρᾳ σκέψις» πάνω σὲ νέες ἐπιστημονικὲς βάσεις. Ὁ Θεόφιλος Κορυδαλέυς, συνεχίζει ὁ Τάσος Γριτσόπουλος, «ἠνοῦξεν ὀρίζοντας πνευματικούς ευρυτάτους. Τὰ ὑψηλὰ δράματα καὶ ἄλλα ὑπόδοϋλους - ὅπως καὶ ὁ ἐλεύθερος - ἐλληνισμὸς δὲν θὰ ἦτο δυνατόν ποτὲ νὰ ἐγγίση καὶ νὰ πραγματώσῃ κάτω ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸν συντηρητισμὸν. Ὁ Κορυδαλλεύς, ἀπέβη ἕνας λαμπρὸς ἐμβολιαστής τοῦ ὑπὸ δουλείαν καὶ νάρκην τελοῦντος ἐλληνικοῦ πνεύματος μὲ τὰ ἐκ τῆς Δύσεως ἐρχόμενα δι' ἀνακυκλήσεως φιλοσοφικὰ ρεύματα» (*Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1966, σσ.183-187).
3. *Εἰσοδος Φυσικῆς Ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην*, Βενετία 1779, σ. 42. Στὸν δεύτερο τόμο τοῦ ἔργου του αὐτοῦ, στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ Φθορᾶς*, Βενετία 1780, ὁ Κορυδαλέυς ἀναφέρεται (σ.53) γενικότερα στοὺς ἀρχαίους, γιὰ τοὺς ὁποίους γράφει ὅτι αὐτοὶ «πρῶτοι φιλοσοφεῖν ἤρξατο καὶ ἀνιχνεύσασα τὴν φύσιν τῶν ὄντων».
4. Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα, βλ. Γιάννης Καρᾶς, *Οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες στὸν ἐλληνικὸ χῶρο (15ος-19ος αἰῶνας)*, Ἀθήνα 1991, κυρίως οἱ σσ. 73-87, 100-101, 183-184, 208-213.
5. *Γενέσεως καὶ Φθορᾶς περὶ κατ' Ἀριστοτέλην ἐκτεθέντα ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως...*, Βενετία 1780, σ.62.
6. Στὸ ἔργο ποὺ ἐξέδωσε ὁ Γαλιλαῖος τὸ 1630, *Διάλογος κατὰ τὸν ὅποιον ἐπὶ συνεχῆς τετραήμερο συζητοῦνται, σὲ μορφή συνδιάλεξης τὰ δύο σημαντικότερα κοσμικὰ συστήματα –τὰ τοῦ Πτολεμαίου καὶ τοῦ Κοπερνίκου– καὶ ὅσον παρατίθενται ἀμερόληπτα τὰ φιλοσοφικὰ καὶ φυσικὰ ἐπιχειρήματα*, καὶ στὸ ὅποιον τὰ δύο κύρια πρόσωπα εἶναι ὁ Salviati καὶ ὁ Simplicio, ὁ πρῶτος ἐκφράζει τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ἄλλαξε γνώμη καὶ θὰ διόρθωνε τὰ βιβλία του, ἂν μάθαινε τίς νέες ἀστρονομικὲς ἀνακαλύψεις· ὅτι θὰ ἄλλαξε γνώμη γιὰ δόγματα ποὺ τόσο φανερά γκρεμίζονται μπρὸς στίς αἰσθήσεις καὶ ὅτι θὰ ἀπαρνιόταν ὅλα τὰ μικρότερα πνεύματα, τὰ περιορισμένα σὲ σημεῖο ποὺ νὰ συγκρατοῦν ἕνα-ἕνα τὰ λόγια του». Ἀναφερόμενος ἐπίσης σὲ ὁσους δογματικὰ προσκολλοῦνται στὸν Ἀριστοτέλη φέρεται νὰ λέει: «Εἶναι πιὸ εὐκόλο νὰ ζητήσοῦμε προστασία πίσω ἀπὸ τὴν ἀοπίδα ἐνὸς ἄλλου, παρὰ νὰ κατεδοῦμε στὸν ἄγωνά με ἐξοσκεπο πρόσωπο [γι' αὐτὸ καί] τρέμονα καὶ δὲν τολμοῦν ν' ἀπομακρυνθοῦν οὔτε δῆμα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη».
7. *Ὁ.π.*, σ.109.
8. Θεόφιλος Κορυδαλέυς, *Εἰς ἅπασαν τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπομνήματα καὶ ζητήματα*, Βενετία 1729, σσ.55, 303.
9. *Γενέσεως καὶ Φθορᾶς περὶ ...*, ὁ.π., σσ.82, 119.
10. *Ὁ.π.*, σσ.83, 374. Παραπλήσιες ἀπόψεις, ὅπως ὅτι ἡ ὕλη «μόριον ἐστὶ τοῦ ὄλου», ἀλλὰ καὶ «τὸ πρῶτον ὑποκειμενον ἐνάστω, ἐξ οὗ γίνεται τι», ὅτι «ἄνευ ὕλης» δὲν μπροῦν νὰ ὑπάρξουν τὰ πράγματα, ἢ ὅτι ἡ φύση εἶναι «ἡ οὐσία τῶν ὄντων, τὸ πρῶτον ἐνυπάρχον», «ἡ αἰτία ἐπὶ πᾶσι τάξεως», ἀλλὰ καὶ «ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς», ἢ ὅτι «ἡ ἐμπερία τῶν καθ' ἕκαστον ἐστὶ γνώσις», ποὺ συναντοῦμε στὴν ἀριστοτελικὴ *Φυσικὴ*, ἐκτίθενται μετὰ τὴν ἴδια σαφήνεια ἀπὸ τὸν Θεόφιλο Κορυδαλέα στὸ ἔργο του *Εἰσοδος Φυσικῆς Ἀκροάσεως*, Βενετία 1779, ποὺ ἀποτελεῖ παράφραση τοῦ παραπάνω ἀριστοτελικοῦ κειμένου. Συγγενικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ θέμα τῆς ὕλης, συναντοῦμε στὸν Ἰωάννη Κωττοῦνιο, σύγχρονο τοῦ Κορυδαλέα, μὲ σπουδὲς καὶ αὐτὸς στὴν Ἱταλία, στὴν Πάδοβα. Ὑποστηρίζει καὶ αὐτὸς ὅτι ἡ πρώτη ὕλη εἶναι ἀπειρη, ἀτελευταίη, μπορεῖ νὰ πάρει ἅπειρες μορφές καὶ δὲν ἔχει παθητικὸ, ἀλλὰ ἐνεργητικὸ χαρακτήρα ποὺ τῆς ἐξασφαλίζει τὸ πέρασμά της ἀπὸ τὴ δυνητικὴ στὴν ἐνεργεια κατάσταση, τὴν κατάσταση δηλαδή τοῦ συγκεκριμένου ὄντος.

11. Ἐάν και καταγορηθήκε ἀπό ὀρισμένους συγχρόνους του γιά ἀθεϊσμό, ὅπως ἀπό τόν Μελέτιο Συρίγο – «Ὁ Θεόφιλος ἦ μάλλον εἰπεῖν μισόθεος, σπέρνει ζιζάνια εἰς τὸ ποίμνιον τοῦ Χριστοῦ ἐν δὲ τοῖς μυστηρίοις τῆς πίστεως πολλὴν ἔχει τὴν ἀπιστίαν» – και τόν Δοσίθεο Ἱεροσολύμων – «ἐδίδασκε (ὁ Θεόφιλος Κορυθαλεὺς) ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τὸν ἀθεϊσμόν» (Κων. Ν. Σάθας, *ὁ.π.*, σσ. 251-252) – και «ἐγένετο ἔκπτωτος ὑπὸ τῆς μεγάλῃς ἐκκλησίας τῆς ἀρχιερωσύνης», πιστεύουμε ὅτι ὁ Θεόφιλος Κορυθαλεὺς δὲν ἀρνήθηκε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, τοῦ θεϊκοῦ στοιχείου, ἀλλὰ ἀπλῶς δέχεται, κι ἐδῶ, τὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη γιά τὴ θέση τοῦ Θεοῦ στοῦ Σύμπαν και τὸ «πρῶτο κινεῖν». Γενικότερα γιά τὸ θέμα τοῦ ἀθεϊσμοῦ και τοῦ ὕλισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης, βλ. Γιάννης Καρᾶς, *Ἡ ἔννοια τῆς ὕλης στὴ Νεοελληνικὴ Ἀναγέννηση*, Ἀθήνα, «Τροχαλία», 1997.

12. Ph. Sherrard, J. Campbell, «Ἡ ἱστορικὴ ἀνάδυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους», *Σύννορο*, 40(1967), σ. 259.

13. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ ἐρρασιθεῖσα ἀπὸ διαφόρους συγγραφεῖς παρὰ Δανιὴλ Ἱερομονάχου και Γρηγορίου Ἱεροδιακόνου τῶν Δημητρίων ... Βιέννη 1791, σ.97.*

14. *Γενέσεως και Φθορᾶς περὶ ...*, ὁ.π., σ.62.

15. Μανουὴλ Μ. Γεδεών, «Ἐκκλησία και ἐπιστήμη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα», *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' και ΙΘ' αἰώνα*, Ἀθήνα 1976, σ.108.

16. *Ἀπολογία*, Βιέννη 1780, σσ. V, 7 (ἐπανέκδ. «Ἐρμῆς», 1976, σσ.5, 17).

17. Βλ. Γιάννης Καρᾶς, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν τουρκοκρατία, Χειρόγραφα και ἔντυπα*. Τόμ. Β', Οἱ ἐπιστήμες τῆς φύσης, Ἀθήνα 1993, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», σσ. 159-203.

18. Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, *Σύντομος Φυσικῆς*, Βιέννη 1812, σ. 1'.

19. Περιοριζομαι σὲ λιγοστὰ μόνον παραδείγματα, τὰ ὅποια θεωρῶ ὅτι ἐπιβεβαιώνουν τὸν ἰσχυρισμὸ αὐτόν. Σὲ 12 περίπου σελίδες ἀνέρχονται οἱ προσθήκες τοῦ Ἰδίου τοῦ 1802, στὴ *Χημικὴ Φιλοσοφία* τοῦ Fourcroy· σὲ 48 σελίδες οἱ προσθήκες τοῦ ἴδιου, τοῦ 1799, στὴ *Γραμματικὴ τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν* τοῦ Benjamin Martin· σὲ 124 σελίδες οἱ προσθήκες τοῦ Γεωργίου Φατζέα, τοῦ 1760, στὴ *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ* τοῦ Patrick Gordon· σὲ 143 σελίδες οἱ προσθήκες τοῦ Παναγιώτη Κοδρικᾶ, τοῦ 1766, στοῦ *Περὶ Πληθῶς Κόσμων* τοῦ Fontenelle· ἐνῶ ὁ Κ.Μ. Κούμας, τοῦ 1808, προσθέτει στὴν *Χημείας Ἐπιτομὴ* τοῦ Pierre-Auguste Adet, 68 περίπου σελίδες, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 14 καλύπτουν μιά «Σύντομον ἐκθεσιν χημικοῦ ἐργαστηρίου». Προσθήκες οἱ ὅποτες, ὅλες μαζί, θὰ μπορούσαν, αὐτὲς μόνες τους, ν' ἀποτελέσουν ἓνα ἰδιαίτερο βιβλίο.

20. Οἱ ἀναφορές, μὲ τὴ μορφή συχνὰ τοῦ ἐρανίσματος, στὴ Γαλλικὴ *Ἐγκυκλοπαίδεια*, ἀπὸ τοὺς Χριστοδόπουλο Παμπλέκη, Ρήγα Βελεστινλή (κυρίως ἀπ' αὐτούς), Δημήτριο Καταρτζή, Γεώργιο Παπαδόπουλο κ.ά., ἐντάσσονται στὴν ἴδια ἀντίληψη – τῆς μεταφορᾶς τῆς νέας γνώσης κατὰ τρόπο συνθετικὸ και ἀπὸ ἐγκυρες πηγές, περνώντας τὴν μέσα ἀπὸ τὴν κρισιὰρα τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς τότε ἑλληνικῆς κοινωνίας. Νὰ δώσουν ἐγκυκλοπαιδικὰ ἔργα, ἔργα ποὺ δὲν ἀναφέρονται σὲ μιά μόνον ὀρισμένη ἐπιστήμη, ἀλλὰ «εἰς ὅλας τὰς ἐπιστήμας», δώσουν μὲ «ἐπιτομὴ ὄλων τῶν ἐπιστημῶν», γιά νὰ θυμηθοῦμε τοὺς τίτλους, ἀλλὰ και τὸ περιεχόμενο, ὀρισμένον χειρογράφων κειμένων τῆς περιόδου ἐκείνης.

21. «Δὲν ἔκαμα ἄλλο πλὴν ἐλογίην τῶν χρησιμοτέρων, κατὰ τὴν κρίσιν μου, και ἐὺληπτοτέρων εἰς τὴν ἑλληνικὴν νεολαίαν θεωρημάτων», γράφει, τὸ 1812, ὁ Κ.Μ. Κούμας στον πρόλογο (σ.1') τῆς *Φυσικῆς* του ἐνῶ στοῦ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (σ.ζ') εἶναι λεπτομερέστερος: «Ἦναγκάσθη», γράφει, «νὰ μεταποιήσω πολλὰ ἀναλόγως πρὸς τὴν χρεῖαν τῶν διδασκομένων τὴν Φιλοσοφίαν νέων μας ... μετῆλλαξά πολλὰ ἀναλόγως πρὸς τὴν παρούσαν μας χρεῖαν». Καὶ καταλήγει: «Διὰ τὴν περιληπτικὴν ὀνόμαθιν και τὰς μεταβολάς, ἔργα ἀληθῶς ἰδικὰ μου, ἐπέγραψα τὰς ἐπιστήμας ταύτας εἰς τ' ἄντα μου».

22. Γιά τὸ «Πανταρχικόν» τοῦ Βενιαμίν, βλ. Ἀντώνης Ν. Ἀνδριώτης, «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Ἐπανταχικόν» τοῦ Βενιαμίν Λέσβιου», *Πρακτικὰ Πανελληνίου Συμποσίου «Βενιαμίν Λέσβιος»*, Ἀθήνα 1985, σσ.243-252.

23. Γιά τὸ «Ἐνυλον» τοῦ Θεοφίλου Καίρη, βλ. Γιάννης Καρᾶς, «Ἡ φυσικὴ σκέψη τοῦ Θεοφίλου

λου Καΐρη και ή φυσική σκέψη του καιρού του. 'Η υπόθεση του 'ένυλου', *Πρακτικά Πανελληνίου Συμποσίου «Θεόφιλος Καΐρης»*, 'Αθήνα 1988, σσ.71-80.

24. Βλ. Γιάννης Καράς, *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της Νεοελληνικής Αναγέννησης*, Στέφανος Δούγκας ή *περι φυσικής φιλοσοφίας*, 'Αθήνα 1993.

25. «Κάθε αντίγραφή ή μίμηση», γράφει ό Κ.Θ. Δημαράς, «προϋποθέτει –χωρίς ν' αποκλείουμε τό τυχαίο– μιά έκλογή, έκφράζει μιά κλίση κι ενισχύει μιά λανθάνουσα αντίληψη, έναν προϋπάρχοντα προβληματισμό, μιά συνειδητή ή μη στάση του υποκειμένου νά στραφεί πρὸς τή μιά ή τήν άλλη επίδραση, πού έκφράζει δικές του, συνειδητές ή μη, ζητήσεις ... ἐνθαρρύνει τήν έκδήλωση τάσεων οι ὁποῖες προϋπάρχουν στό μιμούμενο ὑποκείμενο» («Οἱ συμπτώσεις στήν ἱστορία των γραμμάτων και στήν ἱστορία των ἰδεῶν», *Ἐποχές*, 21(1965), σσ. 21-25), «έκφράζει τήν ἀνταπόκριση δύο κόσμων: μιά ζήτηση ή ὁποία ἐπιλέγει, ἀνάμεσα στίς προσφορές, ἐκείνην πού τής ταιριάζει» («Προπελάσεις του ἑλληνικού στοχασμοῦ στό χῶρο τῆς ἱστοριονομίας», *Δευκαλίων*, 21(1978), σ. 51).